

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 1

www.navoiy-uni.uz

www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 1

www.navoiy-uni.uz

www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)
 Isa Habibeyli (Ozarbayjon)
 Seyhan Tanju (Turkiya)
 Almaz Ulvi (Ozarbayjon)
 Benedek Peri (Vengriya)
 Vahit Turk (Turkiya)
 Teymur Kerimli (Ozarbayjon)
 Eunkyung Oh (Koreya)
 Nazef Shahrani (AQSh)
 Boqijon To'xliyev
 Muhammadjon Imomnazarov
 Bilol Yujel (Turkiya)
 Qosimjon Sodiqov
 Zulxumor Xolmanova
 Mustafa O'ner (Turkiya)
 Nurboy Jabborov
 G'aybulla Boboyorov
 Kimura Satoru (Yaponiya)
 Imran Ay (Turkiya)
 Aftondil Erkinov
 Nadir Mamadli (Ozarbayjon)
 Rashid Zohidov
 Otabek Jo'raboyev
 Bulent Bayram (Turkiya)
 Qo'ldosh Pardayev
 Nodirbek Jo'raqo'ziyev
 Oysara Madaliyeva
 Hilola Nazirova

MUNDARIJA**MATNSHUNOSLIK****Oysara Madaliyeva**

Alisher Navoiyning 1480-yillar lirikasi tarixiga nazar ("Devoni jadid" yoki "Navodir un-nihoya" qo'lyozmalari asosida) 4

Furqat To'xtamuratov

"Gulshani jovid" qo'lyozmalari tadqiqi 40

Parviz Izzatillayev

"Muhokamat ul-lug'atayn" Eron navoiyshunoslari talqinida 57

ADABIYOTSHUNOSLIK**Tanju Seyhan**

Ali Şir Nevâyî'nin *Hired* Redifli 4 Gazeli Üzerine Görüşler ve Hired Kavramı 72

Kemal Yavuz Ataman

Nevâyî Düşüncesinde Cemiyetin İmarı ve Nizamı 102

Rıdvan Öztürk

Afganistanlı Şair Âlim Lebib'in Nevaî Şiirlerine Yazdığı Nazire Gazeller ile Tahmislerin Dilbilimsel Özellikleri 118

LINGVISTIKA**Samixon Ashirboyev**

O'zbek milliy transkripsiyasini yaratish yo'lida 131

Baxtiyor Abdushukurov

Kul tigin bitigtoshidagi ijtimoiy-siyosiy leksika 143

Altay Noorullah

Alisher Navoiy g'azallarida tinish belgilarning qo'llanilishi 159

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madalieva

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOTOLOGY****Oysara Madalieva**

Insights Into the History Of 'Ali Shīr Navā'ī's
Lyrics of the 1480s (Based on the manuscripts
Divāni jadid or *Nawādir al-nihāya*) 4

Furqat Tukhtamuratov

Studying the manuscripts of "Gulshani Javid" 40

Parviz Izzatillayev

"Muhokamat ul-lughatayn" in the interpretation
of Iranian Navoi studies 57

LITERATURE**Tanju Seyhan**

Opinions on Ali Şir Nevâyî's 4 Ghazes with
Hired Redif and the Concept of Hired 72

Kemal Yavuz Ataman

Construction and Order of the Society in Nevâyî
Thought 102

Rıdvan Öztürk

Linguistic Characteristics of the Naziraz Ghazals
and Tahmis Written by Afghanistan Poet Alim
Labib to Nevaî Poems 118

LINGUISTICS**Samikhan Ashirbaev**

On the way to creating the Uzbek national
transcription 131

Bakhtiyar Abdushukurov

Socio-political vocabulary in the epitaph of
Kul-tigin 143

Altay Noorullah

The use of Punctuation Marks in Alisher
Navoi's Ghazals 159

Alisher Navoiy g'azallarida tinish belgilarning qo'llanilishi

Altay Noorullah¹

Abstrakt

Alisher Navoiyning 1988 – 2003-yillar ichida chop etilgan “Mukammal asarlar to'plami”dan o'rin olgan “Xazoyin ul-maoniy” (3-6-jildlar) misolida tinish belgilarning qo'llanilishi maxsus o'rganishni taqozo etadi. G'azallardagi tinish belgilarning yangilish ishlatilishi natijasida ularni o'qish va tushunish qiyinlashadi. Natijada o'zbek kitobxonlari Navoiy asarlari mazmunini to'g'ri anglay olmaydi. Maqolada g'azaldagi jumla tuzilishida tinish belgilarning qo'yilishi va ularning mazmunga ta'siri tahlil qilingan. Navoiy devonlarini tekshirish natijalari nashrlarda bir qancha xatolar borligini ko'rsatadi. Qo'lyozma nusxalar bayozga ko'cirilayotganda tinish belgilar baytlarning sintaktik tarkibi va mazmunidan kelib chiqib emas, balki umumiy qoida sifatida baytning birinchi misrasi oxiriga vergul, ikkinchi misrasi oxiriga nuqta qo'yish tartibida bajarib ketilgan. Qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplar ko'p o'rinlarda vergul bilan ajratilmagan.

Kalit so'zlar: *tinish belgilari, vergul, tire, matn, matnshunoslik, yozma nutq, sintaktik qurilma.*

Kirish

Sharq tillariga, jumladan, o'zbek tiliga, tinish belgilari XX asr boshlarida kirib kelgan. Bunga qadar nafaqat Navoiy asarlari qo'lyozma nusxalarida, balki butun Sharq adabiyotiga tegishli bo'lgan qo'lyozma nusxalarda tinish belgilari ishlatilmagan. Shuning uchun bo'lsa kerak, hozirgi kunda ham Eron va Afg'onistonda chop etilgan mumtoz adabiyotda, asosan, she'riy asarlarda, tinish belgilari qo'yilmaydi. Lekin bu ish hozirgi kunda tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'zini oqlamaydi. Chunki tinish belgilari yozma nutqda so'zlashuv nutqimizdagi lahn va ohangni o'z iziga oladi va yozuvchi ko'zlagan mazmunni to'laligicha kitobxonga yetkazib beradi.

¹ Altay Noorullah Nematullah – dotsent, Afg'oniston Islom Amirligi, Javzijon universiteti.

E-mail: Altaynoor61@gmail.com

ORCID ID: 0009-0008-8413-4247

Iqtibos uchun: Noorullah Altay. 2024. “Alisher Navoiy g'azallarida tinish belgilarning qo'llanilishi”. *Oltin bitiglar* 1: 159 – 174.

Shuningdek, tinish belgilari tilning sintaktik qurilishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, yozma nutqni to'g'ri, ifodali, aniq bayon qilishda, uning uslubiy ravonligini, tez tushunilishini ta'minlashda zaruriy vositadir.

Tinish belgilari gap tarkibidagi so'zlarning semantik va grammatik munosabatlarni yuzaga chiqarish bilan bir qatorda fikrni ta'kidlab, ajratib ko'rsatishga yordam beradi. Tinish belgilarining qo'llanish o'rinlarini bilish va ularning funksiyonal imkoniyatlari muallifning o'z fikrini yozma ravishda to'g'ri yetkazishga yordam beradi. Mutolaa davomida bu jarayon yozuv vositasida yetkazilgan emotsiyonal-ekspressiv holatlarni tez va tabiiy anglashga ko'maklashadi. Zamonaviy o'zbek tilida qo'llangan tinish belgilari yozuv bilan uzviy bog'langan va bir-birini taqozo etadigan semantik va strukturaviy-grammatik asoslarga qurilgan. Tinish belgilari yozma nutqning turli bo'linishlarini aks ettiradi, alohida so'zlar va so'z turkumlari o'rtasidagi mantiqiy-mazmuniy aloqa va munosabatlarni, yozma matn qismlarining turli semantik o'rinlarini ko'rsatadi.

Asosiy qism

Navoiyning "Xazoin ul-maoniy" devonlarini o'zbek arab alifbosi asosida chopga tayyorlash jarayonida bir necha o'rinlarda tinish belgilarining yanglish ishlatilganligi kuzatildi. Quyida xato deb topilgan baytlarning ayrimlari ustida to'xtalib o'tishni maqsadga muvofiq topdik.

"G'aroyib us-sig'ar"

*Jahonki, ohim ila tiyradur emas mumkin,
Bu shom daf'i yuzung subhi bo'lmayin mavjud*

[Navoiy 1988, 76].

Bu bayt uchta gapdan tashkil topgan: 1. Jahonki ohim ila tiyradur, 2. Emas mumkin bu shom daf'i, 3. Yuzung subhi bo'lmayin mavjud. Ammo bu baytdagi gaplar aniqlanmagan va vergul bilan ajratilmagan. Natijada mazkur baytning mazmuni mavhumlashgan. Bu baytning quyidagi tartibda yozilishi va o'qilishi maqsadga muvofiqdir:

*Jahonki ohim ila tiyradur, emas mumkin
Bu shom daf'i, yuzung subhi bo'lmayin mavjud.*

Jahon ohim bilan tiyradir, yuzing tongi mavjud bo'lmasdan bu shomni daf' qilish mumkin emas.

*Shodlig'din gulshani vaslingda yig'lab cheksam oh,
Yopma, yuzkim, gulga bo'lmas yel yog'indin g'am bahor*

[Navoiy 1988, 97].

Ikkinchi misrada “yopma” kesimidan keyin vergul kerak emas. Chunki “yopma yuzkim” o'zi bitta gap. Shuningdek, yel va yog'in so'zlarini yo juft so'z shaklida qabul qilib chiziqcha bilan yozish kerak yoki ikki so'z deb qarab, vergul bilan ajratish zarur.

*Zuhd ila yo'l topmadim maqsadg'a may tut, piri dayr
Kim, o'zumni emdi rasvoyi jahon qildim havas*

[Navoiy 1988, 235].

Birinchi misra ikki gapdan iborat. Shuning uchun “maqsadg'a” dan keyin vergul qo'yish kerak:

*Zuhd ila yo'l topmadim maqsadg'a, may tut, piri dayr
Kim, o'zumni emdi rasvoyi jahon qildim havas.*

Novaking paykoni to chektilar nolon ko'ngul,
Aylamas afg'on ko'ngulsizlikdin andoqkim jaras

[Navoiy 1988, 236].

Birinchi misrada birinchi gap “chektilar” bilan tugaydi. Shuning uchun undan keyin vergul qo'yish kerak. “Nolon ko'ngul aylamas afg'on” – bu ikkinchi gap. Demak, “ko'ngul” so'zidan keyin vergul qo'yish kerak emas va “afg'on” so'zidan keyin vergul qo'yilishi zarur. Birinchi misrada “nolon ko'ngul” gapning egasi bo'lib qolgan. Holbuki, birinchi gapning egasi gapda ishtirok etmagan (ular) so'zidir. “nolon ko'ngul” esa ikkinchi gapning egasidir. Baytning mazmuni: novakingning (tiyr, nayza, o'q) paykonlarini (o'qning temir uchi) mening ko'nglimdan chiqarib olganlaridan keyin, nolon ko'nglim endi afg'on qilmay qo'ydi. Chunonchi jaras (tuyalarining bo'yniga taqiladigan qo'ng'iroq) ichidan metall jomga tegib ovoz chiqaradigan uzun temir tayoqchani chiqarib olsa, ovoz chiqarmaydigan bo'lib qolgandek. Navoiy jaras ichidagi temir tayoqchani uning (jarasning) ko'ngli deb tasvirlayapti. Bu baytni quyidagicha yozish va o'qish kerak:

*Novaking paykonini to chektilar, nolon ko'ngul
Aylamas afg'on, ko'ngulsizlikdin andoqkim jaras.*

*To taning avji hayot ustidadur sen xok bo'l,
Istasangkim avj tutqaysen taning bo'lg'anda xok*

[Navoiy 1988, 186].

Bu baytda tinish belgilari o'rinsiz qo'llangan. To taning hayot ustidadur (birinchi gap), sen xok bo'l (ikkinchi gap), istasangkim avj tutqaysen (uchinchi gap), taning bo'lg'anda xok (oxirgi – to'rtinchi gap). Demk, bu bayt quyidagicha yozilishi kerak:

*To taning avji hayot ustidadur, sen xok bo'l,
Istasangkim avj tutqaysen, taning bo'lg'anda xok.*

Baytning mazmuni: taning tuproqqa qorishganda – (o'lgandan keyin) noming abadiy qolishini xohlasang, hayotda (tirikligingda) – shon-u shuhratda yashab yurganingda tuproq bo'l – kamtarlikni odat qil.

“Navodir ush-shabob”

*Ne lo'livashdur ul qotilki, qon to'kmakkadur yaksar
Qiyoy boqmoqlari poki itik, mujgonlari nishtar*

[Navoiy 1989, 102].

Bu baytning ikkinchi misrasi ikki gapdan iborat: 1. Qiyoy boqmoqlari – poki (ustara), 2. Itik mujgonlari – Nishtar. Demak vergul “poki” so'zidan keyin qo'yilishi kerak. “Itik” so'zi “poki” so'ziga hech jihatdan bog'lanmaydi va hechqanday ma'no ifoda qilmaydi. Aslida, mujgon so'ziga sifatlovchi bo'lib kelgan. Bu baytning quyidagicha yozilishi maqsadga muvofiq:

*Ne lo'livashdur ul qotilki, qon to'kmakkadur yaksar
Qiyoy boqmoqlari – poki, itik mujgonlari – nishtar.*

*Ey Navoiy, nazming asru sodda erdi qo'ydi yuz,
Shoh islohidin oncha zeb ila ziynat anga* [Navoiy 1989, 5].

Birinchi misrada vergul xato ishlatilgan. Menimcha “sodda erdi” birinchi gapning kesimi, vergul bilan ajratilishi kerak. “Qo'ydi yuz” ikkinchi gapning kesimi. Ikkinchi gapning egasi esa “zeb ela ziynat” so'zlaridir. Shunday ekan, bu gapda kesimdan keyin vergul qo'yish xatodir. Bu bayt quyidagi ko'rinishda bo'lishi kerak:

*Ey Navoiy, nazming asru sodda erdi, qo'ydi yuz
Shoh islohidin oncha zeb ila ziynat anga.*

*Chun qo'yub ketgung jahon mulkin mussaxar bo'ldi, tut,
Chun yotib o'lgung falak taxti muyassar bo'ldi, tut*

[Navoiy 1989, 36].

Bu g'azalda radif bo'lib kelgan “bo'ldi tut” birikmasi o'zidan oldingi so'z bilan birgalikda murakkab fe'l hisoblanadi va “... bo'di deb hisobla” degan ma'noni ifodalaydi. Shuning uchun ham bu ikki so'z orasiga vergul qo'yish xato.

*Ko'zung shamoilini nargis ar ko'ra olmas,
Sanga ne fikr ko'zi chiqsun ulki, bo'ldi hasud* [Navoiy 1989, 65].

Ikkinchi misra uch gapdan iborat. Ularni vergul bilan ajratish sintaktik jihatdan maqsadga muvofiq: 1. Sanga ne fikr. 2. Ko'zi

chiqsun. 3. Ulki bo'ldi hasud. Baytning sharhi quyidagicha: ko'zingning tuzilishini (chiroyni) agar nargis (guli) ko'ra olmasa, sen o'ylab o'tirma, fikrida bo'lma. kimki uning chiroyliligini ko'ra olmasa, hasodat qilsa, ko'zi chiqsin. Demak, bu bayt quyidagi ko'rinishda bo'lishi kerak:

*Ko'zung shamoilini nargis ar ko'ra olmas,
Sanga ne fikr, ko'zi chiqsun, ulki bo'ldi hasud.*

*Yor isidur kom keltursun sabo yoxud shamol,
Do'st, taqirig'a roviy xoh Buzar, xoh Anas* [Navoiy 1989, 117].

“Yor isidur kom” – birinchi misraning birinchi gapi. Uni ikkinchi gapdan vergul bilan ajratish kerak. Ikkinchi misrada “do'st” so'zidan keyin vergul qo'yish kerak emas. Chunki do'st va taqirir so'zlari orasidagi sintaktik munosabat qaratuvchi-qaralmishdir.

*Korvoni dard ila qat' et muhabbat dashtini
Kim nidoye mujdayi vasl aylar anda har jaras*

[Navoiy 1989, 117].

Bu baytda hech bir o'rinda vergul qo'yilmagan, demak, qanday o'qilishi kitobxon zimmasiga havola bo'lgan. Bundan tashqari, “nido” so'ziga yoyi vahdat qo'yilgan (bir nido). Bu suratda “nido” so'zi gapda ega vazifasida kelishi kerak bo'ladi. Holbuki, bu gapda “har jaras” so'zi ega bo'lib kelgan. Bu gapning kesimi “nidoi mujdai vasl aylar” birikmasidir. “Anda” so'zi esa hol vazifasida kelgan. Shuningdek, “kim” so'zi bog'lovchidir. Shunday ekan, undan keyin vergul qo'yilishi kerak. Baytning mazmuni: muhabbat dashtini dard karvoni bilan bosib o'tki, unda (muhabbat dashtida) har bir jaras (qo'ng'iroq) vasl xushxabarini beradi. Bu bayt quyidagicha yozilishi kerak:

*Korvoni dard ila qat' et muhabbat dashtini
Kim, nidoyi mujdai vasl aylar anda har jaras.*

*Tojvarlar oq uyida sokin o'lsa, ahli ishq
O'yladurkim bulbulu huddudg'a bo'lg'ay bir qafas*

[Navoiy 1989, 117].

Bu baytda ham tinish belgilari yanglish qo'yilgan. Birinchi misrada “o'lsa” fe'lidan keyin vergul qo'yish xato. Vergul aslida “ahli ishq” birikmasidan keyin qo'yilishi kerak. Chunki birinchi misra sodda gap bo'lib, uning egasi “ahli ishq” va “sokin o'lsa” birikmasi kesim. Biz bu baytni mukammal asarlar to'plamidagi tartib asosida sharhlasak, quyidagi ma'no chiqadi: (u) podshohlar uyida yashasa, ishq ahli shundaydirki, bulbul-u hudhud bir qafasda yashasa. Lekin

kerakli tinish belgilarini qo'ygandan keyin quyidagi shakl va ma'no hosil bo'ladi:

Tojvarlar uyida sokin o'lsa ahli ishq,

O'yladurkim, bulbulu hudhudg'a bo'lg'ay bir qafas – podshohlar oq uyida ishq ahli sokin bo'lsa, bulbul (ishq ahli) bilan hudhud (podshoh) ayni qafasda bo'lgandek bo'ladi.

Surma ul shabxez ayog'i gardin, et kim kechalar,

Itcha yo'q ko'yida gar xud shahna bo'lsun, gar asas

[Navoiy 1989, 117].

Birinchi misrada “gardin” va “kechalar” so'zlaridan keyin qo'yilgan vergullar mutlaq yanglish. Mantiqan vergulni “kim” bog'lovchisidan keyin qo'yish kerak. Chunki birinchi misradagi gap shu yerda tugaydi va “kechalar” so'zini ikkinchi misraga qo'shib o'qish kerak, bu so'z ikkinchi gap kesimi uchun hol vazifasida kelgan. Bu baytda tinish belgilari quyidagi tartibda bo'lishi kerak:

Surma ul shabxez ayog'i gardin etkim, kechalar

Itcha yo'q ko'yida gar xud shahna bo'lsun, gar asas.

Ey ko'ngul, g'amgin esang kup quysa soqiy og'zingga

Zarfni, sipqormag'uncha qilmag'il zinhor bas

[Navoiy 1989, 126].

Bu baytni mukammal asarlar to'plamidagi tartibda o'qisa, ikkinchi misradagi “zarfni” so'zi “quysa” fe'liga bog'lanadi, holbuki, bu so'z “sipqormag'uncha” fe'liga bog'lanib kelgan. Bu bayt aslida quyidagi tartibda yozilishi va o'qilishi kerak:

Ey ko'ngul, g'amgin esang, kup quysa soqiy og'zinga,

Zarfni sipqormag'uncha, qilmag'il zinhor bas.

Husn mulkida shah ul yuz chatr mushkin bo'ldi qosh,

Ne ajab, bo'lsa zumurraddin anga avrang xat

[Navoiy 1989, 148].

Birinchi misra ikki gapdan iborat: 1. Husn mulkida shah – ul yuz, 2. Chatri mushkin bo'ldi qosh. Bu gaplarni vergul bilan ajratmasdan baytdan ma'no chiqarish qiyin. Baytning sharhi quyidagicha: ul yuz (yorning yuzi) husn mulkida podshoh, mushk hidli qosh podshohning boshida soyabondir. Yorning xati (yuzda endigina chiqayotgan soqol-mo'ylov) podshohning (yuzning) zumurraddan yasalgan taxti bo'lsa ajab emas.

O'tgan o'tti bori, emdi ayla bu pandim qabul

Kim, yana qilma havo jinsi odam, ey ko'ngul

[Navoiy 1989, 206].

Birinchi misrada “bori” so‘zi o‘zbekcha “bari” emas, forscha “bore” (aqlan, hech bo‘lmasa, hech bo‘lmaganda)dir. Shuning uchun bu so‘z birinchi gapga emas, balki ikkinchi gapga tegishlidir. Shunday ekan, vergul “o‘tkan o‘tti” birikmasidan keyin kelishi kerak.

*Alloh-Alloh, ne balodurkim, lab-u mujgon bila,
Yolg‘uz el tirguzguchi yo‘qkim erur, jallodi ham*

[Navoiy 1989, 215].

“Mujgon bila” so‘zidan keyin qo‘yilgan vergul yanglishdir. Chunki bu so‘z “tirguzguchi yo‘q” kesimi bilan bog‘lanib, to‘ldiruvchi vazifasida kelgan. Shuning uchun ham vergul bu so‘zdan keyin emas, balki undan oldin qo‘yilishi kerak va bu bayt quyidagi tartibda yozilishi va o‘qilishi kerak:

*Alloh-Alloh, ne balodurkim, lab-u mujgon bila
Yolg‘uz el tirguzguchi yo‘qkim, erur jallodi ham.*

*Mast agar sajdang qilurmen yopma yuz, ey mug‘bacha,
Ne uchunkim dayr piri mazhabidur mashrabim*

[Navoiy 1989, 218].

Birinchi misrada “qilurmen” dan keyin vergul qo‘yish kerak. Chunki birinchi gap shu yerda tugaydi. “Yopma yuz” ikkinchi gap hisoblanadi, “ey mug‘bacha” – undalma, “ne uchunkim” bog‘lovchi vositadir. “Dayr piri mazhabi” – uchinchi gapning egasi. “Mashrabimdur” uchinchi gapning kesimi. Bu gapning tinish belgilari quyidagicha bo‘lishi kerak:

*Mast agar sajdang qilurmen, yopma yuz, ey mug‘bacha,
Ne uchunkim dayr piri mazhabidur mashrabim.*

*Ko‘z yo‘lida telmurub ko‘nglum sog‘inur, kim meni,
Istamoqqa kelgusi har kim ki chiqsa o‘trudin*

[Navoiy 1989, 243].

Birinchi misrada ikkita gap bor: 1. Ko‘z yo‘lida telmurub, 2. Ko‘nglum sog‘inurkim. Baytning qolgani uchinchi gapdir. Shunday ekan, gaplar vergul bilan ajratilsa, bayt mazmuni aniqroq o‘z ifodasini topadi. Demak, bu baytda tinish belgilarini quyidagi tartibda qo‘yish kerak:

*Ko‘z yo‘lida telmurub, ko‘nglum sog‘inurkim, meni
Istamoqqa kelgusi har kimki chiqsa o‘trudin.*

Ey Navoiy, umr agar budur ajal rahm aylabon,

Kelsa jonim olg‘ali jon birla minnatdormen [Navoiy 1989, 248].

Birinchi misrada “umr agar budur” bitta gap hisoblanadi,

shuning uchun “dur”dan keyin vergul qo‘yish kerak. “Rahm aylabon” birikmasidan keyin qo‘yilgan vergul kerak emas. Chunki “ajal” so‘zi ikkinchi gapning egasidir. “Rahm aylabon” birikmasi “kelsa” kesimiga hol bo‘lib kelgan. “Jonim olg‘ali” maqsad holidir. “Jon birla minnatdormen” uchinchi va oxirgi gapdir. Shunday ekan, “olg‘ali” so‘zidan keyin ham vergul qo‘yish kerak. Demak, bu bayt quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi:

*Ey Navoiy, umr agar budur, ajal rahm aylabon
Kelsa jonim olg‘ali, jon birla minnatdormen.*

*Do‘stlar vasl o‘tin istarga Navoiy bormish,
Fosh qilmang bu hadisini aning yong‘uncha*

[Navoiy 1989, 293].

Birinchi misrada “do‘stlar” so‘zi undalma bo‘lib kelgan. Shuning uchun undan keyin vergul qo‘yish kerak.

*Dedi, la‘limdin qilay joning iloji, qilmadi
G‘amzasin jonimg‘a, oxir novakafkan qildilo*

[Navoiy 1989, 302].

Yuqoridagi baytda vergullar yanglish qo‘llangan: “qilmadi” fe‘lidan keyin vergul qo‘yish kerak, agar vergul qo‘yilmasa, ikkinchi misradagi bo‘laklarning boshqaruvchisiga o‘xshab qoladi. Holbuki, “qilmadi” fe‘li o‘zi alohida bir gap bo‘lib kelgan. Shuningdek, “jonimg‘a” so‘zidan keyin qo‘yilgan vergul ortiqcha. Chunki, bu va undan oldin kelgan “g‘amzasin” so‘zlari “novakafkan qildilo” kesimiga bog‘lanib kelgan. Bu bayt quyidagicha yozilishi va o‘qilishi kerak:

*Dedi, la‘limdin qilay joning iloji, qilmadi,
G‘amzasin jonimg‘a oxir novakafkan qildilo.*

Bu tiyra dahrni gar oshiq etmasang bo‘lmas,

Arusi mehri falak mazharida jilvanimoy [Navoiy 1989, 303].

“Etmasang” kesimidan keyin vergul qo‘yish kerak. “Bo‘lmas” bo‘lishsiz fe‘lidan keyin vergul qo‘yish zarur emas. Chunki u “jilvanimoy” so‘zi bilan birgalikda ikkinchi misradagi gapning kesimini tashkil etadi. Ikkinchi misradagi “arusi mehri falak mazharida ...” emas, balki “arusi mehr falak mazharida ...”. Ko‘rib turganingizdek bu baytdan, tinish belgilarining xato ishlatilganligi sababli, Navoiy ko‘zlagan mazmun chiqmayapti. Bu baytda tinish belgilari quyidagi tartibda bo‘lishi kerak:

*Bu tiyra dahrni gar oshiq etmasang, bo‘lmas
Arusi dahr falak mazharida jilvanimoy.*

Bu qorong'u dunyoni agar oshiq qilmasang, arusi dahr (quyosh kelini) falak mazharida (jilvagohida) jilvagar bo'lmaydi (chiqmaydi).

*Voiz aylar vasfi jannat ichra kavsar bodasin,
Bo'l Navoiy mast, xohi mundog'i, xoh andog'i*

[Navoiy 1989, 307].

Birinchi misrada vasf so'zidagi "i" harfi egalik qo'shimchasi-mi yoki forsiy izofami? Mening nazarimda ikkovi ham emas. To'g'risi: voiz aylar vasf jannat ichra kavsar bodasin.

"Badoye' ul-vasat"

Ulkim zamona ahlidin istar vafo-vu mehr

Kim, naqshi mehr ko'rdi munga yo vafo anga [Navoiy 1990, 6].

Bu baytning ikkinchi misrasidagi "kim" bog'lovchi emas, balki so'roq olmoshidir. Shunday ekan, vergul "mehr" so'zidan keyin qo'yilishi kerak. Agar bu misrada "kim" so'zini bog'lovchi deb, undan keyin vergul qo'yib o'qilsa, hech qanday ma'no chiqmaydi.

*Yorkim, mundoq nihondur ko'zdinu men telbamen
Kim, degaykim, fitna qilg'an nasli odamdur manga*

[Navoiy 1990, 7].

Ikkinchi misradagi "kim" so'zi bog'lovchi emas, balki so'roq olmoshidir. Shuning uchun vergul "telbamen" so'zidan keyin qo'yilishi kerak. Aks holda bu baytdan ma'no chiqarib bo'lmaydi.

Ko'zung qonimni ichmakka ne haddim

Erur, oni iting ichsa, kifoyat [Navoiy 1990, 41].

"Haddim"dan keyin vergul qo'yish kerak. Chunki birinchi misra butun holda bir gap hisoblanadi. "Erur" to'liqsiz fe'li esa, "haddim" so'zi bilan emas, "kifoyat" so'zi bilan murakkab fe'l hosil qilgan. Baytning mazmuni esa quyidagicha: ko'zing qonimni ichishga ne haddim (bor)? Uni (qonimni) iting ichsa kifoyat erur(dir). Ikkinchi misradagi vergullarni olib tashlasa, ma'no yanada oydinlashadi. Demak, "erur" va "ichsa" so'zlaridan keyin vergul qo'yish unchalik muhim emas.

Ne masti arbada gar senki, chiqsa bazmingdin,

Buzar zamonani badmastlig' bila har mast [Navoiy 1990, 42].

Bu misrada "gar" unsuri yuklama emas, balki so'z yasovchi qo'shimchadir. Arbada so'ziga -gar qo'shimchasi qo'shilib "arbadagar" ("dod-u faryod qiluvchi") so'zini yasayapti. Shuningdek, "sen" unsuri ham ikkinchi shaxs kishilik olmoshi emas, balki ikkinchi guruh tuslovchining ikkinchi shaxs birlik qo'shimchasi. Shuning uchun ularni qo'shib yozish kerak - "arabadagarsen". Bu baytning

to'g'ri yozilish shakli quyidagicha:

*Ne masti arbadagarsenki, chiqsa bazmingdin
Buzar zamonani badmastlig' bila har mast.*

Baytning sharhi: sen qanday arbadagar (dod-u faryod qiluvchi) mastsanki, bazmingdan har mast chiqsa, badmastlik bilan zamonani buzadi?!

*Xonu monimg'a vido' ettim g'amidin, vah, anga
Kim, dey olg'aykim, qil ul be xonu mon birlan vido'*

[Navoiy 1990, 55].

Ikkinchi misradagi birinchi "kim" bog'lovchi emas, balki ikkinchi gapning egasi bo'lib kelgan kishilik olmoshidir. Shunday ekan, undan keyin qo'yilgan vergul xatodir.

*Ko'nglum durur fatila emas mash'al ichrakim,
Ul sho'x o't solib, quyar oning o'tig'a yog'* [Navoiy 1990, 161].

Birinchi misrada "fatila" so'zidan keyin vergul qo'yilishi kerak. Chunki "durur" va "emas" so'zlari birinchi misradagi qo'shma gapni tashkil bergan soda gaplarning kesimi bo'lib kelgan.

*Charx dard ahlig'a har dam yog'durur gardi firoq,
O't ravonroqkim, xatarliqdur, base, bu eski toq*

[Navoiy 1990, 166].

Bu baytning ikkinchi misrasida "base" so'zini vergul bilan ayirish kerakmi? Bu so'z kirish so'z vazifasida kelgan yuklama deb o'ylangan shekilli. Holbuki, bu so'z ko'p ma'nosini bildirib hol vazifasida kelgan.

*Eyki, azm etting haram matlub hamrahdur sanga,
Sen yiroqsen andin, ammo ul sanga behad yovuq*

[Navoiy 1990, 168].

Bu baytning birinchi misrasi qo'shma gap. Shuning uchun "haram" so'zidan keyin vergul qo'yib o'qilishi kerak.

*Biz niyoz ahli-yu sen noz ahlisen, rahm et gahe,
Qo'y niyoz etmakka bizni goh, o'zung ham noz qil*

[Navoiy 1990, 205].

Ikkinchi misrada vergulni "goh" so'zidan keyin emas, oldin qo'yish kerak. Chunki "goh" so'zi birinchi gapning emas, ikkinchi gapning holidir.

*Sadqa aylarga anga loyiq, manga yo'q tuhfaye,
Xasta jonim naqdi bordur elt, ey payki haram*

[Navoiy 1990, 209].

Birinchi misradagi loyiq so'zidan keyin qo'yilgan vergul xato. Chunki bu misra bitta gapdan tashkil topgan. Gapning kesimi "yo'q" so'zi. Egasi - "tuhfaye". "Sadqa aylarga" birikmasi to'ldiruvchi. Anga

loyiq – eganing (tuhfa so'zining) sifatlovchisi. Manga (manda) to'ldiruvchi. Ikkinchi misra esa, ikki gapdan tashkil topgan. Birinchi gap: jonim naqdi bordur. Ikkinchi gap: elt, ey payki haram. Shunday ekan, bu misrada "bordur" so'zidan keyin vergul qoyish kerak:

*Sadqa aylarga anga loyiq manga yo'q tuhfaye,
Xasta jonim naqdi bordur, elt, ey payki haram.*

Manga tiyg' ursa rizo berdimu ag'yorg'a, yo'q

Men turub o'lturur ani, ne zarofatdur bu [Navoiy 1990, 271].

Bu baytda "manga tiyg' ursa" gapi "rizo berdim" gapidan vergul bilan ajratilishi kerak va "ag'yorg'a" so'zidan keyin qo'yilgan vergul olinib, "yo'q" so'zidan keyin qo'yilishi sintaktik talabga muvofiq bo'ladi. Shuningdek, ikkinchi misradagi "men turub" gapi "o'lturur oni" gapidan vergul bilan ajratilishi lozim. Demak, bu bayt quyidagicha yozilishi va o'qilishi kerak:

*Manga tiyg' ursa, rizo berdimu ag'yorg'a yo'q,
Men turub, o'lturur oni, ne zarofatdur bu.*

Isitqan, nozanin jismingki, terdin tushti tob ichra,

Erur bir otashin gul bargikim, yotqay gulob ichra

[Navoiy 1990, 284].

Birinchi misrada "isitqan" va "nozanin" sifatleri "jism" so'zini aniqlab kelayotgan bo'lsa-da, uyushgan sifatlovchilar hisoblanmaydilar. Chunki ular "jism" so'zini turli jihatdan sifatlayapti. Shuning uchun ham ularni vergul bilan ajratish maqsadga muvofiq emas. Shuningdek, "jismingki" so'zidan keyin qo'yilgan vergul ham ortiqchadir. Chunki bu yerda "ki" bog'lovchi emas, yuklama. "Jisming" so'zi birinchi misradagi gapning egasi bo'lib kelgan.

Ko'nglum istarni tilarmen boring, ey oyu quyosh,

Sizni ko'ngli istamas, ulkim tilar dilxohni [Navoiy 1990, 340].

Birinchi misrada "tilarmen" so'zidan keyin vergul qo'yish kerak. Chunki birinchi gap shu yerda tugaydi va "boring" so'zi birinchi misradagi ikkinchi gapning kesimidir. Boring ikkinchi gapning kesimidir – (siz) boring. "Ey oyu quyosh" – mazkur gapda undalma bo'lib kelgan.

Buzdung bu ko'ngulni lojaram mulk –

Vayron bo'lur, o'lsa shoh zolim [Navoiy 1990, 352].

Bu bayt uch gapdan tashkil topgan: 1. Buzdung bu ko'ngulni, 2. Lojaram (shubhasiz) mulk vayron bo'lur, 3. O'lsa shoh zolim. Shunday ekan, birinchi gapning oxiriga vergul qo'yilishi kerak va birinchi misra oxiridagi chiziqcha ham ortiqcha. Chunki sintaktik ji-

hatdan kesimi to'liq shakllangan gapda ega bilan kesim orasiga hech qanday tinish belgisi qo'yish talab qilinmaydi.

“Favoyid ul-kibar”

Navoiy o'ldi, base, xor-u past xas yanglig';

Sening yo'lungda esa, bas, anga bu izzu alo [Navoiy 1991, 7].

Bu baytda “base” va “bas” so'zlaridan oldin va keyin qo'yilgan vergullar ortiqcha. Chopga tayyorlovchi shaxs bu so'zlarni kirish so'zi deb o'ylab, vergul bilan ajratgan bo'lishi mumkin. Lekin aslida, “base” so'zi “ko'p” ma'nosida birinchi gapda hol vazifasida kelgan. Shunday ekan, bu so'zni vergul bilan ajratish xato. Shuningdek, ikkinchi gapdagi “bas” so'zi modal so'z bo'lib, ikkinchi gapning kesimi bo'lib kelgan. Baytning ma'nosi quyidagicha: Navoiy xas yanglig' base (ko'p) xor bo'ldi, sening yo'lingda esa unga bu izzu alo basdir.

Bir ahli ishqni yori halok aylab Navoiyni,

Bu yanglig' yorsiz jon minnatin chekmak halok aylar

[Navoiy 1991, 78].

Birinchi misrada ikkita vositasiz to'ldiruvchi kelgan. “halok aylab” kesimi qaysi biriga tegishli? Halok aylab Navoiynimi yoki ahli ishqnimi? Menimcha “bir ahli ishqni yori halok aylab” – bir gap. “Navoiyni bu yanglig' yorsiz jon minnatin chekmak halok aylar” – ikkinchi gap. Baytning sharhi: mumtoz adabiyotda qoida bo'yicha “ishq ahlini yori halok aylaydi, Navoiyni esa (bu qoidaga xilof) yorsiz jon minnatini chekish halok aylaydi. Shunday ekan, baytdagi vergul tartibi quyidagi shaklda bo'lishi kerak:

Bir ahli ishqni yori halok aylab, Navoiyni

Bu yanglig' yorsiz jon minnatin chekmak halok aylar.

Bu gap qo'shma gap bo'lib, birinchi gapning egasi – “yori”, kesimi – “halok aylab”, “bir ahli ishqni” vositasiz to'ldiruvchi bo'lib kelgan. Ikkinchi gapning egasi – “bu yanglig' yorsiz jon minnatin chekmak”. “Halok aylar” esa – kesim. “Navoiyni” so'zi vositasiz to'ldiruvchi.

Uyqudin bosh qo'yg'ay ul ko'z sajda, xud qilg'usi yo'q

Kofarekim, mastlig'din azmi mehrob aylamish

[Navoiy 1991, 136].

Birinchi misrada vergul “sajda” so'zidan keyin emas, balki “ko'z” so'zidan keyin qo'yilishi kerak. Chunki “uyqudin bosh qo'yg'ay ul ko'z” bir gap bo'lib, “sajda” so'zi “xud qilg'usi yo'q” birikmasi tarkibida birgalikda ikkinchi gapning kesimi bo'lib kelgan. “Kofare” so'zi ikkinchi gapning egasi. “Mastlig'din azmi mehrob ayl-

amish" birikmasi eganing aniqlovchi-sifatlovchisi. Baytning mazmuni: ul ko'z uyqudan bosh qo'yadi (uxlaydi). Nimaga o'xshab? Mastlikdan mehrob azmini qilgan kofarga o'xshab. Ammo bu kofarning mehrobga azm qilgani sajda uchun emas, balki mastlikdan. Ko'zning ham uyqu ta'siridan bosh qo'yishi (yumishi) mehrobga (qoshga) sajda qilish uchun emas, balki mastlikdan.

*Jon berib zulmin chu topmon jon toparg'a vaslini,
Bas tamannoyi muholedur tamanno aylamak*

[Navoiy 1991, 156].

Bu baytda ikkita gap bor. Birinchi gap: jon berib zulmin topmon. Ikkinchi gap: jon toparg'a vaslini, bas tamannoyi muholedur tamanno aylamak. Birinchi gapning kesimi – topmon. Egasi – yozuvda ifodalanmagan "men". Zulmin – to'ldiruvchi. Jon berib – hol. Ikkinchi gapning kesimi – tamannoyi muholedur. Gapning egasi – jon toparg'a vaslini tamanno aylamak. Bas – hol. Bu baytning sharhi quyidagicha: jon berib (yorning) zulmini topa olmagandan keyin, jon topish uchun vaslini tamanno qilish muhol (mumkin emas) bir tamannodir. Bu baytdan faqat birinchi misranning oxiriga bir vergul qo'yinsh bilan yuqoridagi sharhni chiqarish mumkin emas. Demak, bu baytda tinish belgilarini quyidagicha qo'yish maqsadga muvofiq:

*Jon berib zulmin chu topmon, jon toparg'a vaslini,
Bas tamannoyi muholedur, tamanno aylamak.*

Ikkinchi gapning kesimi (bas tamannoyi muholedur) eganing (jon toparg'a vaslini tamanno aylamak) o'rtasida kelgani uchun vergul bilan ajratishni ma'qul ko'rdik.

Ishq ahli, sotqun, olsa izing to'tiyosidin,

Qilg'il tarozu ikki ko'zumning qarosidin [Navoiy 1991, 254].

Birinchi misradagi "sotqun" so'zini vergul ichiga olish xato. Bu misrada kelgan vergullar qanday vazifa bajarmoqda? Agar "sotqun" so'zini undalma deb vergul ichiga olgan bo'lsa, undan qanday ma'no chiqarish mumkin?! Aslida, bu baytda "sotqun olsa" birikmasi murakkab fe'l bo'lib, ergash gapning kesimi bo'lib kelgan. Baytning sharhi: ishq ahli izing to'tiyosidan sotib oladigan bo'lsa, ikki ko'zim qorasidan tarozi qil. Mazkur bayt quyidagi shaklda yozilishi kerak:

*Ishq ahli sotqun olsa izing to'tiyosidin,
Qilg'il tarozu ikki ko'zumning qarosidin.*

Yuzung o'tin ohim yorutur erur, shukur

Ki, ul dam bila tiyra bo'lmas bu ko'zgu [Navoiy 1991, 264].

Birinchi misrada "erur" to'liqsiz fe'lidan keyin qo'yilgan vergul xatodir. Aslida, vergul birinchi misradagi gapning kesimi –

“yorutur” fe’lidan keyin qo’yilishi kerak:

*Yuzung o’tin ohim yorutur, erur shukr
Ki, ul dam bila tiyra bo’lmas bu ko’zgu.*

*O’rtabon har kimni, o’t jonimg’a solma rashkdin,
Xalqni paydo, meni, majnunni, pinhon o’rtama* [Navoiy 1991, 280].

Bu baytning ikkinchi misrasidagi vergullar yanglish qo’yilgan va baytning ma’nosini qiyinlashtirgan. To’g’risi: Xalqni paydo, men-i majnunni pinhon o’rtama. Bu kitobni nashrga tayyorlovchi ikkinchi misradagi “meni” va “majnunni” so’zlarini ajratilgan to’ldiruvchi deb o’ylagan. Buning sababi, Navoiy asarlari qo’lyozmalarida muzof bo’lib kelgan “men” olmoshi aksaran tushum kelishigi qo’shimchasi-ni olgan shaklda keladi. Mazkur xato shundan kelib chiqqan bo’lishi mumkin. Aslida, bu baytda “men” va “majnun” so’zlarining sintaktik munosabati muzof + muzof ilayh bo’lib, fors tilidagi “man-i majnun” (من مجنون) tarkibi ta’sirida shakllangan. Bundan tashqari, “majnunni” va “pinhon” so’zlari orasidagi vergul ham yanglish qo’llangan. Ikkinchi misradagi “paydo” va “pinhon” so’zlari “o’rtama” kesimiga nisbatan hol vazifasida kelgan. “xalqni” va “men-i majnunni” so’zlari uyushib kelgan vositasiz to’ldiruvchidir. Shuningdek, birinchi misrada “o’rtabon har kimni” so’z birikmasidan keyin qo’yilgan vergul ham xato. Chunki bu birikma mazkur gapda hol vazifasida kelgan. Hol bilan kesim orasiga vergul qo’yish sintktik jihatdan o’rinli emas.

Xulosa

Keltirilgan misollar tahlili shuni ko’rsatadiki, Navoiy asarlarini chopga tayyorlashda tinish belgilari matnning mazmunidan kelib chiqib emas, aksar hollarda umumiy bir qoida asosida misra oxiriga vergul, bayt oxiriga nuqta qo’yilgan. Bundan tashqari, Navoiyning xoslar shoiri bo’lib qolmay, shoir asarlarining barcha xatolardan xoli bo’lgan mo’tabar nusxasi yaratilishi doimiy muammolardan biri bo’lib qolmoqda. Hozirgi kunda Navoiy asarlari tili ko’pchilik o’zbeklar uchun anchayin murakkab bo’lib qolgan. Modomiki, Navoiyni tilimiz va adabiyotimiz, madaniyatimiz va ma’naviyatimiz, qolaversa, o’zligimizning asosi deb bilar ekanmiz, uning asarlarini xalqimizga nasriy bayon vositasida emas, balki to’g’ridan-to’g’ri – vositasiz yetkazishga harakat qilish zarur. Bu ish Navoiy tili leksikasini to’laligicha o’zbek adabiy tiliga olib kirish bilan amalga oshadi.

Adabiyotlar

- Алишер Навоий. 1988. *Мукаммал асарлар тўплами*. 20 жилдлик. 3-жилд: Хазойин ул-маоний: Ғаройиб ус-сиғар. Тошкент: Фан.
- Алишер Навоий. 1989. *Мукаммал асарлар тўплами*. 20 жилдлик. 4-жилд: Хазойин ул-маоний: Наводир уш-шабоб. Тошкент: Фан.
- Алишер Навоий. 1990. *Мукаммал асарлар тўплами*. 20 жилдлик. 5-жилд: Хазойин ул-маоний: Бадоеъ ул-васат. Тошкент: Фан.
- Алишер Навоий. 1990. *Мукаммал асарлар тўплами*. 20 жилдлик. 6-жилд: Хазойин ул-маоний: Фавойид ул-кибар. Тошкент: Фан.
- Nazarova, S. 2014. *Hozirgi o'zbek tili (sintaksis)*. Toshkent: Buxoro.
- Ne'matov, H. 2011. *Zamonaviy o'zbek tili (sintaksis)*. Mumtoz so'z.

The use of Punctuation Marks in Alisher Navoi's Ghazals

Altay Noorullah¹

Abstract

Using the example of the work "Khazoyin ul-maoniy" (volumes 3-6), included in the "Complete Works" of Alisher Navoi, published between 1988 and 2003, the use of punctuation marks requires special study. Incorrect use of punctuation marks in ghazals makes them difficult to read and understand. As a result, Uzbek readers cannot properly understand the content of Alisher Navoi's works. The article analyzes the placement of punctuation marks in the sentence structure of the ghazal and their impact on the content. The results of the examination of Navoi's divans show that there are a number of errors in the publications. When rewriting manuscripts in "Bayazid", punctuation was not based on the syntactic structure and content of the verses, but, as a rule, a comma was placed at the end of the first line of the verse, and a period at the end of the second. Simple sentences in complex sentences are often not separated by commas.

¹Altay Noorullah Nematullah – Associate Professor, Jawzijan University, Islamic Emirate of Afghanistan.

E-posta: Altaynoor61@gmail.com

ORCID ID: 0009-0008-8413-4247

For citation: Noorullah Altay. 2024. "The use of Punctuation Marks in Alisher Navoi's Ghazals". *Golden Scripts* 1: 159 – 174.

Key words: *punctuation marks, comma, dash, text, textology, written speech, syntactic device.*

References

- Alisher Navoiy. 1988. *Mukammal asarlar to'plami*. 20 jildlik. 3-jild: Xazoyin ul-maoniy: G'aroyib us-sig'ar. Toshkent: Fan.
- Alisher Navoiy. 1989. *Mukammal asarlar to'plami*. 20 jildlik. 4-jild: Xazoyin ul-maoniy: Navodir ush-shabob. Toshkent: Fan.
- Alisher Navoiy. 1990. *Mukammal asarlar to'plami*. 20 jildlik. 5-jild: Xazoyin ul-maoniy: Badoe' ul-vasat. Toshkent: Fan.
- Alisher Navoiy. 1990. *Mukammal asarlar to'plami*. 20 jildlik. 6-jild: Xazoyin ul-maoniy: Favoyid ul-kibar. Toshkent: Fan.
- Nazarova, S. 2014. *Hozirgi o'zbek tili* (sintaksis). Toshkent: Buxoro.
- Ne'matov, H. 2011. *Zamonaviy o'zbek tili* (sintaksis). Mumtoz so'z.